

Алена БАГАМОЛАВА

ЛЕКСІЧНЫЯ СРОДКІ ЭКСПРЭСІЇ Ў МОВЕ МАСТАЦКАГА СТЫЛЮ

МЕТАФАРА, ПЕРЫФРАЗА, ГІПЕРБАЛА, ЛІТОТА

ТЭМА 3. МЕТАФАРА.

Метафара як адзін са сродкаў выразнасці мастацкай мовы. Тыпы тропа паводле ўстойлівасці сувязі кампанентаў. Структурна-граматычныя разнавіднасці пераносу найменняў. Сінекдаха і метанімія як пераносныя назвы, заснаваныя не на падабенстве прадметаў, з'яў і інш.

Заданні

➤ Прачытайце сказы. Знайдзіце метафары і вызначце іх від паводле ўстойлівасці сувязі кампанентаў. Паразжайце, якія якасці (знешнія ці ўнутраныя) жывых істот, прадметаў, з'яў і г. д. дапамагалі аўтарам стварыць цікавыя вобразы.

Вясновы лес аж звоніць ад птушыных галасоў (*І. Навуменка*). Свае галовы на платы сланечнікі паклалі (*А. Астрэйка*). Тата ёлачку прынес, лапкі ёй апёк мароз (*В. Грыб*). Ранішні гарэза-ветрык выпыхнуў з-за гарызонту і паволі паляцеў над бліскучай акіянскай дарожкай (*А. Бутэвіч*). А вясна надыхдзе, госця маладая (*В. Жуковіч*). Ціхі ветрыка лёт, што галубіць зямлю, як дыханне тваё, пераймаю, лаўлю (*Н. Гілевіч*). Яшчэ на доле снег ляжыць і спяць пажоўклыя лісточкі, ды ўжо спяваюць капяжы, што зімка мусіць бегчы ўпрочкі (*Н. Мацяш*). Сякуць шалёныя падковы лугоў напятае крысо (*А. Разанаў*). Жорны “жораюць” пачастунак, варожачы, што ўрэшце з яго атрымаецца, ці корж, ці аладак, ці піражок (*А. Разанаў*). Я трапіў у сіло журбы, я сам у гэтым вінаваты (*А. Сыс*). Калі налятаў на лес злы вецер, усё тут танула ў шаргатлівай лісцявой мяцеліцы (*М. Паслядовіч*). Жураўліны ключ то крыху звужаўся, то, распыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі адразу ж выпрамяляліся, выроўнівалі яго, не перастроіваючыся нават (*Я. Сіпакоў*).

➤ Прачытайце радкі з вершаў М. Танка, назавіце метафары і вызначце іх віды паводле структурна-граматычнага выразнення.

Плача хмара без жалю, стогне вецер без болю. Хвалі жыта б'юцца ў стромы сосен. Хаціна старэнькая тая, на пількаўскія валуны абaperшыся, век дажывае. Растаў дажджлівы хмарны дзень. Сівая хмара сцёрла сонца. Самыя незабыўныя сны мне сніліся пад страхой тваіх шореткіх далоняў. Рэкі смутку і радасці я пераходзіў не раз. Граюць ветру ашалелыя смыкі. Вясенні першы дождж за-

плакаў. У залатую нашу восень ржавеюць пад дажджом стагі. Часам вецер дрэвы, зачапіўшы гужам, доўга іх пілуе месяца сярпом. Рассыпаюць хмары з сініх хустак дажджоў сцюдзёную жарству. Вечарэе. Дзень даўно павесіў на сасне сваю касу зары. У расе ззяе папараці парасон. Ты [вёска] звесіш чупрыну саломенных стрэх. У беларускую восень нат верабей багацее, лес на грыбы не скупіцца, пуні хмялеюць ад сена, медам вулі набракаюць, сцежкі гараць ад лістоты, скрыпкі грымяць на вяселлях, і маладзіцы дабрэюць у беларускую восень.

➤ Прачытайце, знайдзіце метафары і акрэсліце від пераносу (з адушаўленага — на неадушаўленае, з неадушаўленага — на адушаўленае, з адушаўленага — на адушаўленае, з неадушаўленага — на неадушаўленае).

Лес махае галавою, дуб, нахмурыўшыся, спіць, вольха шэпча з лешчыною, безззяна кусты смяшыць (*Цётка*). Восень вецце сухое зграбля і на ўзлесе падпаліла пагрэцця начлежныя касцёр (*М. Танк*). Неўзабаве хмара закрыла паўнеба, і над зямлёю навісла густая шэрая сетка дажджу (*М. Корзун*). Белаю чаромхавай завей зноў пялёсткі бераг замялі (*С. Грахоўскі*). Стомлены зімовы дзень схляў ледзяное крыло, пачыналіся прыцемкі (*Л. Дайнека*). Мне б толькі ведаць, што агонь калін зноў грэе зябкі вечар вераснёвы (*А. Грачанікаў*). Дарагія бясконца мясіны, ваш убор быў заўсёды такі: чырванеюць маністы рабіны, белы статак бяроз ля ракі (*В. Вярба*). Ціха сцелецца, сцелецца ліст на ліст у гаях. Залатая мяцеліца шалясціць на дубах (*А. Бялевіч*). І шляху пыльная шляя між ліп згубілася высокіх. Ад смерчу смерці, што ўтінае дол, надзеяй дрэва можа захінуцца (*У. Някляеў*). Думкі віхурьліся, пяклі, каралі. Навіна пра Ганну... захмарыла яго (*І. Мележ*).

➤ Размяжуйце з'явы метаніміі і сінекдахі ў прыведзеных сказах. Паразжайце, што адрознівае і што збліжае гэтыя моўныя з'явы з метафарай.

Застолле адразу анямела, уткнула ў скацёрку насы (*Н. Гілевіч*). І жаніцца, і родзіць вёска слаба. Ганіце, дзяўчаты, вы прэч жаніхоў, што ў чарках не маюць прамашкі. Толькі сэрцы маладыя не жадаюць спачываць, ніхто не мучыцца дакорам, ніхто не думае пра грэх, і ўжо не стане ягад скоро, звядуцца жолуд і арэх (*Н. Гілевіч*). Дзвіну на бераг цягнем у мокрых невадах. І цокаюць па сонным сэрцы лодачкі (*Г. Бураўкін*). Тут шыраюць тхары, гарнастаі, шкалдыбаюць зайцы, крадуцца лісы, тут поўна ўсялякага дробнага звера, і нават часам трапляе ў рэчышча разважны воўк (*Э. Самуйлёнак*). Пахла перакіслымі брусніцамі, прэлай саломай, прыхвачаным першым замаразкам грыбам (*М. Лынькоў*). А як павернеш направа, выпі крыніцы глыток і там, за былой канавай, ступі на чмяліны грудок (*К. Камейша*).

У ліпеньскім нумары “Роднага слова” надрукаваны ўступны артыкул да факультатыўных заняткаў, дзе паддзеныя заданні па тэмах “Эпітэт”, “Параўнанне”. Заданні па тэмах “Сінонімы”, “Антанімы”, “Амонімы”, “Паранімы” — у наступным нумары часопіса.

➤ Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў, назавіце метафары і акрэсліце іх ролю. Які від пераносу найменняў блізкі да ўвасаблення і чаму?

1. Будзень будзіць людзей, нагадваючы ім пратое, што пачынаецца дзень і што нікуды не дзенешся ад клопатаў і работы; свята чакае, калі чалавек сам абудзіцца, і калі ён абуджаецца, ветліва вітае яго (*А. Разанаў*).

2. Зямля, стаіўшыся, не дазваляла, каб нехта парушаў цішыню, слухала сябе і тое, як падае першы снег. Яна ўжо рыхтавалася да сну, яна стамілася, ёй патрэбна была цішыня, каб у гэтай апавітай снегам цішыні ўпарадкаваць усё, што мела яна, назапасіць сілы, залізаць свае раны і, калі прыйдзе зноў вясна, прачнуцца адноўленай, разрадзіцца коласам і лістом, крынічкай, грыбам і ягадай, каб усяго хапіла, і не толькі людзям, але і птушкам, тым самым буслам, каб яна, зямля, магла не толькі прыняць іх вясно, але і восенню кінуць у неба і крыкнуць ім на развітанне:

– Калясом дарога! (*В. Казько*).

3. Навальніцаю ведаў дыхнуў над ракою
І раптоўна прыціх у трывожным спакоі.

Задрыжалі тады, застагналі асіны,
Нібы літасці ў хмарнага неба прасілі,

Трапяткімі лістамі хацелі акрыцца,
Каб не бачыць, як далеч спаўе бліскавіца.

Каранасты дубок быў зусім адзінокі,
Моўчкі слухаў ён буры далёкія крокі
(*Г. Бураўкін*).

➤ З прыведзенымі словамі складзіце сказы так, каб у адным выпадку яны рэалізавалі прамое, а ў другім — пераноснае значэнне:

ісці, цвісці, радавацца, скакаць, верыць; ліст, твар, крылы, ветразь, знічка.

➤ Выпішыце 5-10 метафар з твораў, якія вывучаеце цяпер на ўроках беларускай літаратуры, ахарактарызуйце іх структуру і акрэсліце ролю ў стварэнні вобразаў.

➤ У кожнага чалавека ёсць любімая пара года, час сутак. Напішыце невялікае апавяданне ці замалёўку з апісаннямі любімага часу, выкарыстоўваючы разнастайныя метафары і моўныя з'явы, сумежныя з імі.

ТЭМА 4. ПЕРЫФРАЗА.

Перыфраза ў мастацкім мікра- і макракантэксце. Тыпы перыфраз паводле суаднесенасці з часцінамі мовы. Разнавіднасці перыфрастычных зваротаў паводле ўстойлівасці сувязі кампанентаў. Функцыя перыфразы ў мастацкім тэксце.

Заданні

➤ Прачытайце. Знайдзіце і растлумачце ўжытыя ў сказах перыфразы, потым выпішыце іх разам з сінанімічнымі словамі і ахарактарызуйце паводле суаднесенасці з часцінамі мовы.

Цяпер над той магілай шумяць і іграюць у сонцы лісцём беларускія пальмы — бярозы (*Я. Брыль*). Ужо адспявала журботнае сэрца Вісліцкага, але ён паспеў сказаць свету пра герояў Грунвальда (*У. Арлоў*). Белы ветразь на сініх, на гордых, як мора, азёрах, і бары — акіяны, і

неба — разлівы ільноў (*У. Караткевіч*). І часам, нібы для таго, каб падслухаць гэту неўгамаваную балбатню, садзіліся на самую вяршыню лясных пляткаркі — сарокі... (*М. Паслядовіч*). Хмары і воблакі — гэта мары маленства. Мары аб сталасці. Аб пазнанні нязведанага (*І. Грамовіч*). Услед за імі крыжакі ўварваліся ў горад і пачалі сеяць смерць (*У. Арлоў*). Хаваецца між дамоў зіхатлівая поўня — цыганка нябесаў (*А. Разанаў*). За ўсё я дзякую табе, прамень мой ранішні, асколак сонца (*С. Дзяргай*). Пярэстая рысь, тыгр мясцовых лясоў, душыла казуль і лісіц (*Л. Дайнека*). Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця (*І. Навуменка*). Калі месяц разбіўся над асеннім садом, ты прынесла яго асколкі — такія крамяныя яблыкі (*М. Танк*). Ты саграла і нахняла, хоць ад цябе я быў здаля, зямля Заслонава, Купалы, Якуба Коласа зямля (*Р. Барадулін*).

➤ З прыведзенымі традыцыйнымі перыфразамаі складзіце сказы. Падумайце, мікра- ці макракантэксст дастатковы для разумення іх значэння. Запішыце яшчэ некалькі ўстойлівых перыфрастычных выразаў, ужывальных у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Беларуская мора, другі хлеб, людзі ў белых халатах, каралева спорту, салдаты ляснога фронту, восень жыцця, цар пушчы, атаман мужыцкай праўды, беларускі шоўк.

➤ Знайдзіце і растлумачце ўжытыя ў сказах індывідуальна-аўтарскія перыфразы. Паразважайце, які кантэксст дастатковы для іх разумення. Звярніце ўвагу на разнастайнасць спосабаў увядзення тропа ў тэкст.

Спадвечная адмета восені — цішыня — жыла тут (*І. Пташнікаў*). Белагрудыя госці весня, вам франтонаў хопіць на ўсіх, будзе вашы картавыя песні сіні вецер ля вокан насіць (*Г. Бураўкін*). Ах, Беларусь, мая ты доля, мая сляза і пацалунак, маё ў бяроздах белых поле, мой песнямі набіты клунак (*Е. Лось*). Ах, валошка, валошка, сястрыца рамонка! Зноў вы побач на ўцеху душы зацвілі. Як жа ў вашых імёнах пашчотна і звонка мова маці гучыць — голас роднай зямлі! (*Н. Гілевіч*). Гэта яго навекі забралі людзі султана, гэта па ім, надзеўшы жалобны ўбор, галасіла маці, а бацька пасыпаў попелам галаву (*У. Арлоў*). Ускрай маладога жыта сінія васількі — сінія буквіцы ў кнізе лета. Стаяць на балоце стагі з аснежанымі вярхамі — тутэйшыя горы (*А. Разанаў*). Разгайдалі Зямлю — чалавецтва калыску крылатую — так, што чуюцца спуджаны голас яе немаўлят (*С. Законнікаў*). Звычайна ў Сотнікава жыло нейкае страхавітае пачуццё да гэтай нярадаснай людской мясціны, заўжды ён імкнуўся абмінуць яе не затрымліваючыся, але цяпер могількі тыя нібы паслаў ім Бог на паратунак (*В. Быкаў*). Кручу гарбуз. Такая асалода — кручу я глобус роднага гарода. Зялёна-спелы, жоўтыя бакі — узгорачкі, рачулки, астраўкі (*К. Камейша*).

➤ Правядзіце лінгвістычны эксперымент: апусціце словы, сінанімічныя перыфрастычным выразам. Ці будзе зразумелы сэнс індывідуальна-аўтарскіх тропаў Алеся Разанава?

Замірае, дыхае нятленны спадарожнік, продак мой — агонь. Паміж дзвюма бяздоннямі маўчання пульсую думка — голас пра маўчанне. Блу-

каюць сны ў лабірынце розуму, і ў снах блукае розум — шлях людскі. У лесе пахмурым бярозы — белыя паланянікі. Пад шэрым небам між шэрых палёў зялёны агонь надзеі: палетак руні. Зіхоткая поўня — акно, з якога глядзіць у душу нябыт. Гром загрымеў — і адразу аціхлі ўсе галасы: нябёсы гавораць! Першыя кроплі дажджу: на плітах азбука кропак.

➤ Вызначце стылістычную ролю перыфраз у наступных урыўках з мастацкіх тэкстаў, акрэсліўшы іх сэнсава-эмацыйныя адценні ўрачыстасці, узнёсласці, жартаўлівасці і інш.

1. Ну дзе ж ён? Ну калі ж ён? І вось нарэшце! У нікаватай і ўрачыстай цішыні раптам пацямнее неба, і адтуль абваліцца на луг, на поле, на вёску белая радасць — спачатку засыпле каляіны, разоры, лагчыны, а потым убеліць, прыбярэ, нібы перад нейкім святам, усю зямлю... (Я. Сіпакоў).

2. Першая прачнулася вярба — руплівая маладзіца... Расплюшчыла свае вочы — коцікі шэрыя... Але покуль касу расчасала крыгай — грэбнем срэбным і ўпрыгожыла плечы хусткай — золікам зрэбным... Паэзія — гэта адвечная цяга вяршынь да нябёс, а траваў і дрэваў — да сонца. Паэзія — гэта вясёлкавы мост ад сэрца людскога да мары. Паэзія — дружба зярна і зямлі, агню і крыві прабуджэнне... (М. Танк).

3. А я з далёкае дарогі

Табе на памяць прывяду

Падкову —

месячык двухрогі

І зорку — сінюю слязу (Г. Бураўкін).

4. Хто б гэта мог шаптацца там? Выходжу асцярожна на невялікую прагалінку. Пасярод яе — малады дубок. Стаіць, з ног да галавы апрануты ў рыжы кажух сухіх пакручастых лістоў. Дзьмухне ветрык — каляныя сухія лісты і зашмацаць між сабой: “Шы, шы, шы...” Так у маёй калекцыі, у маім восеньскім букете апынуўся і гэты буры шаптун... (Р. Ігнаценка).

➤ Прыдумайце апісальныя выразы — назвы ветру, сонца, дажджу ці снегу, возера, лесу, складзіце з імі звязны тэкст.

➤ Выпішыце з мастацкіх твораў, якія вывучалі раней ці вывучаеце цяпер на ўроках беларускай літаратуры, перыфрастычныя звароты і вызначце іх ролю ў кожным канкрэтным выпадку.

ТЭМА 5. ГІПЕРБАЛА І ЛІТОТА.

Гіпербала і літота як адметныя вобразныя выразы мовы мастацкіх твораў. Гіпербала, або перабольшанне, як колькаснае ўзмацненне якасцяў, уласцівасцяў, магчымасцяў прадметаў, з’яў і інш. Літота як празмернае змяншэнне памеру, сілы, уласцівасцяў прадметаў, з’яў і г. д.

Заданні

➤ Прачытайце. Знайдзіце ў прыведзеных урыўках гіпербалы і літоты, вызначце іх стылістычную ролю.

Чую: гліцу і мох прабіваюць грыбы... Каб не быў чалавекам, я б жаўранкам быў. Усё вакол знаёма да болю: збягаюць незабудкі да вады, сядзе бусел важна на таполі, ад ластавак абвіслі правады. Грамы варочаюцца ў небе, а на зямлі

спакой такі, ажно чуваць, як звонка недзе лапочуць крыллем матылькі (Г. Бураўкін). Маленькі, з драўляную лыжку, на свет на святанні з’явіўся Мішка (С. Законнікаў). І зараз, калі я з алоўкам сяджу, бачу толькі адно: на танюсенькай шыцы галоўка і вочы — на ўсё акно (С. Законнікаў). Пазнасіў снапы, мой ты добры муж, з нашай постаці — што на жабін скок. Бачыў, як лопаецца пупышка, чуў, як крэкча мурашка, напінаючыся над ігліцаю (Я. Сіпакоў). Драбнюткія, проста з мацыну, кнігі (В. Лукша). Польскі wilk віламі — ікламі коле ў Вілейцы свінню, а яе віскат чуваць у Вільні (А. Разанаў).

➤ Дайце азначэнне колькаснай гіпербалы. Ахарактарызуйце яе стылістычную ролю, выкарыстоўваючы наступныя прыклады:

1. Разлад.

Развод.

Сіроцтва ўсё часцей.

І ходзяць беспрытульна па дарозе

Мільёны нашых страчаных дзяцей...

(П. Панчанка).

2. Няхай сто тысяч раз памру

І зноўку ўваскрэсну;

Такі спрадвечны лёс мужчын:

Рвануцца з мілых рук,

Пайсці і зноў перамагчы

Сто слот і завірух,

Заблытаць тысячу дарог

І выпіць дзесяць рэк,

І любай палажыць да ног

Увесь свой скарб і грэх (Г. Бураўкін).

3. Хутка змрок абцяжарыць

пчаліныя лёгкія скрылцы,

Мёдам Лес набрыняе да сутвы нямых

каранёў,

але — Лес не нямы: і ў лісточку,

і ў квоненькай жылцы

мова тчэцца лясная

з мільярдаў лясных галасоў (А. Сыс).

➤ Прачытайце і адкажыце, з якімі вобразнымі сродкамі ўзаемадзейнічае гіпербала. Акрэсліце функцыю гэтых тропай у прыведзеных урыўках.

Дзе трава — нібы лес такая: без касы ў яе не ўвайсці, а валю і з рагамі схавася — не знойдзеш ніколі ў жыцці (Я. Сіпакоў). Вада паяе ў яры на донцы, бярозы не хаваюць слёз, прынёс у дзюбе бусел сонца і пыл заморскі з крыл абтрос (С. Законнікаў). Лягчэй у небе нат злавіць рукою птушку, слана правесці праз іголачнае вушка, вярнуць разліў ракі ў яе былое лона — як выпрастаць спіну, сагнутую ў паклонах (М. Танк). І валасоў тваіх густая хмара мне засланяла і зямлю, і неба (Г. Бураўкін). Сто гадоў ты смяг без гэтых вуснаў, сто гадоў чарсцвеў без гэтых рук (Н. Гілевіч).

➤ Апішыце свае ўражанні пасля наведвання той мясціны, якая вам надзвычай падабаецца, выкарыстоўваючы гіпербалу і літоту.

➤ Знайдзіце прыклады гіпербалы і літоты ў тых творах, якія вывучалі ці вывучаеце цяпер на ўроках беларускай літаратуры. Вызначце іх ролю ў аднаведнасці з асноўнай думкай твора, яго ідэйна-эмацыйным зместам.